

**ВАМ,
ВЧИТЕЛІ**

Сергій П'ятаченко

**ПРОБЛЕМИ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
В СПАДЩИНІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША (1819—1897) ***

Пантелеймон Куліш (1819—1897) пройшов довгий і складний шлях змін світогляду, боляче пережив кризи, метався і часом навіть розривав стосунки з українським культурним світом. То ж зрозуміло, чому слово і чин “гарячого Куліша” вже століття викликає пильний інтерес в українців.

Амплітуда оцінок його діяльності полюсова: від цілковитого заперечення (Д. Мордовець, Б. Грінченко) до захопленого схвалення (М. Євшан, М. Хвильовий)¹. І нині домінуючим є твердження про повну відмову письменника від своїх попередніх суджень і наводиться ряд прикладів “ідейних коливань”: від романтизму Куліш еволюціонував до позитивізму, від релігійного світогляду — до культу світського гуманізму. Ці та інші “хитання” митця начебто свідчили про відсутність у нього певного світоглядного напрямку. С. Єфремов короткою формулою “без синтезу” чітко окреслив суть життєвої драми Куліша².

І все ж багато дослідників намагаються відшукати стрижень, що обійняв би цілісність натуру Пантелеймона Куліша. У 20-х роках ХХ ст. В. Петров звернув увагу на те, що доля Куліша є типовою для романтика — “несталого”, “непевної людини з природи”, що стремить до еволюції, до зміни, до того, щоб випробувати на власному досвіді протилежне, суперечне, щоб не лишатися застиглим, нерухомим, мертвим духом. Еволюція Куліша — “еволюція в межах логічного розвитку даної ідеї”. Трагедія Куліша — це “трагедія романтичної культури”, яка осягнення ідеалу гармонії бачить у пізнанні протилежностей³.

П. Куліш був культурником, як він себе слушно самовизначав. Його культурництво було політично свідомим. Воно й стало серцевиною натури “несамовитого Панька”. На думку філософа Д. Чижевського, “внутрішню цілість і цілісність Куліша становила ідея України⁴. Поет і мислитель Є. Маланюк у статті “В Кулішеву річницю” поглиблює твердження Чижевського. Він підкреслює у діяльності “хуторянина” наскрізну національно-державницьку доктрину, що мала “контр-общерусский” характер. Уся ця Кулішева справа життя, як зазначав Маланюк, була “діаметрально протилежна духовно-вбогому й фактично капітулянтському “народництву” з різними теоріями про “домашній вжиток” — “Куліш мав на меті ясніше ... показати землякам, що то є державність, розкрити зміст цього давно забутого “українством” поняття”⁵.

* В основу статті покладена доповідь автора, виголошена на науковій конференції, присвяченій 175-річчю від дня народження П. О. Куліша, яку провели Глухівський та Сумський педагогічні інститути в 1994 році.

Для П. Куліша все на світі розпадалося на дві групи в залежності від свого ставлення до України: благо і лихо, будівники і руїники тощо. “Шукання провідної, основної лінії поділу на те, що за Україну і що проти неї, і було — на переконання Чижевського, — ніби основною темою ”хитань“ Куліша⁶. Це, по суті, був принцип романтичний і християнський водночас. У його основі лежить погляд на подвійність людини, на двоякість ества людини. Ідея “внутрішньої людини” і “зовнішнього в людині” глибоко вразила Куліша і дала провідну ідею його “еволюціям”, “рухам між суперечностями”, його романтично-трагічній долі”⁷.

Двоїстість натури Пантелеймона Куліша проглядається крізь логічно взаємопов’язаний ряд постулатів-антитез. Найсуттєвіший з них — “серце” людини і “зовнішнє” у ній. За цим принципом Куліш послідовно сповідує свій “україно-центричний” світогляд (Д. Чижевський). На його святу віру “серце”, “внутрішня людина” зв’язані з Україною, з батьківщиною. Тому всі нещастя у людини і руїни в суспільстві починаються, коли “зовнішнє” у людині бере гору над “внутрішнім”. Майже всі протиставлення, що їх сповідує Куліш, базуються на цьому “наріжному камені”. Лише на “внутрішньому”, “сердечному” можна і треба зводити ідею України, “зовнішнє” ж варто нейтралізувати або й відкинути як їй вороже і шкідливе. Саме тут знаходиться джерело Кулішевих антитез: минуле і сучасне, Україна і Європа, серце і голова, чоловік і жінка, хутір і місто тощо.

Названі філософські формули не тільки продекларовані, а й потрактовані в багатьох поетичних творах П. Куліша. Тому варто зіставити світоглядні полюси митця з його творчим доробком.

1. “Серце” людини і “зовнішнє” в ній

“Серце” “глибоке”, “таємне” — один із найулюбленіших образів поезії П. Куліша. Мотив “серця” звучить у віршах “Люлі-люлі”, “Дунайська дума”, поемі “Великі проводи”. Тут, “у серці” — і “помисли”, і “думка”, і “туга”: “...серце потай усіх тужить” (*Великі проводи*). Або:

Як серце закипить чи радістю, чи горем,
Він старість, мов одягу з пліч скидає,
І дух його палкий широким грає морем.

(*Магмет і Хадиза*).

У “серці” — і “надія”, і “передчуття”, і віра:

Ой нехай мої надії
будуть мої діти
у серденьку гарячому
лобо їх носити.

(*Великі проводи*).

Лірник Дмитро Погорілий.
Офорт Л. Жемчужникова за мал. П. Куліша.
(З колекції В. Яцюка).

*Кобзар Андрій Шум, від якого П. Куліш та А. Метлинський записали сім дум.
Оформ. Л. Жемчужникова за мал. П. Куліша.*

“Сердечна” глибина божественна, тому через неї і до неї говорить Господь. Герої поеми “Маруся Богуславка” зізнаються: “Мій храм у серці”; “Серцем чистим, непорочним Богові молося”; “Серце чисте милостиве, дар найкращий Бога”. А Бог теж звертається до нас через наше “серце”. “Хто серце своє очистить от усякої скверни, той зробить його храмом Божім, і... з його тільки благодать і милосердіє”⁸. Всевишній, на переконання письменника, є макросвітом. Душа людини, її найдорожчий скарб, дається Господом і є мікросмосом. Його Маруся Богуславка з однойменного твору говорить: “Я в серденьку моім вселенную носила”. Іноа “душа” молить: “...світ широкий Україна в тобі з’явився, над людей людиною!”.

2. Минуле і сучасне

“Серце” не лише носить у собі Бога і світ, але й минуле та майбутнє:

“Забудеться ім’я моє, а серце
в далекому потомстві озоветься, — каже Байда.
(Байда).

Від Голки, персонажа “Великих проводів”, нащадкам залишається тільки серце заховане під водами Дніпра.

Найдивніше — щире серце
 Голки молодого.
 Розтерзане, криваве
 Б'ється під водою.
 І всю воду ісповняє
 Думою святою.

І це серце битиметься доти, доки тектиме Славута. Подібна тенденція розв'язання проблеми “минуле — майбутнє” постане в історіографічній казці І. Нечуя-Левицького “Запорожці”. У ній автор висловлює своє бачення-сподівання “своєї хати”, “своєї волі”, тобто будучності України. Прагануть цього і січовики, що зійшлися на коло під порогами Дніпра.

У Пантелеймона Куліша крізь сучасність до нас промовляє минуле, незважаючи, що його засипано, як скарб, у глибокі могили. Воно зберігає в собі живу силу України, тому поет, припадаючи до “забутої могили”, вважає її своєю “єдиною родиною” (*Родина єдина*). Підвівшись, він бачить:

Ой по тих могилах, у гору високих,
 По тих гробницях, у землю глибоких,
 Лежить мого роду без ліку.
 По тих степах, по горах Дніпрових,
 По талищах і лугах Низових
 Живе його слава од віку до віку.

(Народна слава)

Звідси у поета логічно постав образ воскресіння України: він підіймає “гасло нового воскресіння” (*Хуторні недогарки*), оновлення на засадах християнського гуманізму, на засадах любові. Ця тема звучить у віршах “Слово правди”, “До кобзи” та інших.

Воскреснеш, неси, встанеш з домовини...

(Слово правди)

3. Культура і цивілізація

Перу П. Куліша належить знаний вислів: “До сем'ї культурників вертайся” (*До рідного народу*). На переконання Д. Чижевського, поет обстоює своєрідну ідею культури, котра своєю основою, характером закорінена в землеробстві від часів Трипілля. Культура вже давно сформована, “бо існує вічно, як вічне усяке історичне буття”⁹. Цивілізація по відношенню до культури вторинна похідна, але й агресивна. Поступ цивілізації — це шлях до насильства, до аморальності, до хаосу і смерті. Культура ж сьогодення немислима без спадщини, бо вона виростає з неї:

...і один атом не пропаде
 з того, що створено у самому началі,
 з котрого й рід, і дух народний наш іде...

(До Марусі В.)

Отже культура ніби статична, в її динаміці лише відкривається вічне. Звідсіль й образ народу як вічної незмінної субстанції, в якій усе часове і помилкове зникає без вороття (*Хуторні недогарки*).

4. “Серце” і “розум”, їх мова

З вищесказаного стає зрозумілим, чому культурні ідеали П. Куліш шукає у минулому. Від штучної мови, накиненої народу, він хоче повернутися до мови серця, до мови народної. А відтак — від “города” до “хутора”, від Європи до України.

Теза про первісність української (староруської) мови є головною у питанні про мову, точніше, у боротьбі за право мови на життя (пригадаймо “сумної слави” царські укази 1863 і 1876 років). У вірші “Україні” Куліш плекає надію на велику силу простого народного слова, на силу

народної пісні, бо таїна тої міці — в людських серцях, а не в людському розумі, оскільки мовою розуму говорила чужоземна церква і наука.

На думку письменника, в Україні (точніше, в Старій Русі) споконвіку існувало дві мови — і “за князів-варягів”, і при Литві, і під Польщею, і під Москвою, — одна — мова серця, інша — розуму. У вірші “До Марусі В.” Куліш бачить такий вихід з цієї духовної аномалії:

Отечество собі ґрунтуймо в ріднім слові:
Воно, воно одно від пагуби втече,
Піддержить націю на предківській основі...
Переживе воно дурні вбивання мови,
Народам і вікам всю правду прорече.

5. Хутір — місто

Протиставлення “хутора” — “місту” виростає у П. Куліша також з антитези “серце” — “голова”. Стремління до “хутірського життя” є стремління до “життя серця”:

в левади, в поля, в луки, в гаї широкошумні...
Піснями і ми з Богом розмовляєм,
Вселенна серця нашому відкрита.

(Хутірська філософія...)

До ідеї про “хутір” як протилежний полюс “місту” про відповідний спосіб життя і мислення Куліш вперше звернувся в кінці 50-х рр. XIX ст. у листах з Європи. Пізніше ці думки складуть основу збірки “Хуторська філософія і віддалена від світу поезія” (1879). Звертаючись до “хуторського життя”, людина, як вважає автор, вибирає життя природне. Вона покидає все зайве і непотрібне, залишаючи собі вічне, природно-органічне, “природосообразне”. “Втеча” від “міста” для Куліша є потреба буття, бо “необхідно повертатися іноді до первобутньої дикості і суворості душі” (Хутірська філософія...).

Цінності, що реалізуються в “хутірському житті”, є цінності вічні і сталі, бо були “за тисячу років до нас” і залишаться в далекому майбутньому, — в “хутірському житті” панує незмінність — “оту книжку читали наші предки за тисячу років до нас та й казали: правда! ...Хуторяни, наче дуби зелені, твердо на своїй землі стояли” (Хутірська філософія...). І тому П. Куліш, усвідомлюючи свою силу і правоту, у полеміці звертається до “городян”: “Оставайтесь собі при своїй городянській філософії, а нам дозвольте... селянську філософію проповідати, взявши її прями́сінько з Євангелія... (Хутірська філософія...).

“Хутір” Куліша в світоглядній системі асоціюється не з провінційністю, відсталістю, шароварництвом. “Хутір” — це ознака розселення українців, своєрідна риса індивідуалізму, незалежності, самостійництва і чистоти єднання з Богом. У “Вляні Ключниці” поет ці думки розкриє так:

О тихі хутори, великі у малому,
великі тим, що є найлучче, краще в нас!
...подайте ж гасло нам нового воскресення,
справдіть обіцянку священного Письма,
що істину колись ми серцем зрозумієм,
неволю розуму перемогти зділієм.

6. Україна — Європа

Своєрідно розробляється П. Кулішем і проблема “Україна — Європа”. Її детально простежив В. Петров у ст. “Хуторянство і Європа”, що з’явилася у ж. “Життя і революція” (1927, № 7). Спираючись на листи Куліша з-за кордону, писані 1858 року, він доводить, що в Європі письменника вражає міщанство, а тамтешня сучасність нікчемна. Місто затоплене егоїзмом, це лігво, “в якому багатий безпечний від братських претензій бідних на його маєток”. Оскільки мало ладу в європейській цивілізації, то “містам треба розсипатися ... ніяк не засиджуючись у велетенських скоповищах многолюдства”.¹⁰ Простежуючи логіку думок

Куліша, дослідник пізнає очевидний і тому парадоксальний висновок: “Європі він (П. Куліш — Ю. П.) проповідує хуторянську Україну. Не урбанізацію повинен мати на оці соціальний реформатор, а дезурбанізацію, “селянізацію”, чи ж то пак фермеризацію. В українському хуторянстві Куліш бачить ключ до розв’язання соціальних і духовних проблем Європи”¹¹. У 20-х рр. ХХ ст. М. Хвильовий у статтях “Камо грядеши”, “Думки проти течії”, “Україна чи Малоросія?” провістив, що вже гряде “великий азіатський Ренесанс”, епоха духовного Відродження людства.

7. Чоловік — жінка

Із антитези “серце” — “голова” П. Куліш розгортає і протиставлення чоловіка жінці. Воно відчутне і в особистих стосунках з жінкою (Куліш і Милорадовичівна. Куліш і мати М. Гоголя), і в жіночих типах (Катруся в “Байді”, Маруся Богуславка, Хадиза в “Магометі і Хадизі”). Куліш фіксує у цій антитезі певну філософію культури, в якій жіноче начало стоїть на першому місці, бо жінка менше живе розумом, більше серцем. Тому поет “шукає — викликає”: “Орлицю сміливу, крилатішу від орла...” (“Шуканне — викликанне). Куліш переконаний у тому, що “жінчина — пророк нової віри..., бо дух наш робиться в душі жіночій, дух повен жертви, повен занедбання себе самого для добра людського...” (Магомет і Хадиза). У “Підспіві” до поеми “Маруся Богуславка” митець розробляє мотив шани жінці — вінцю краси, “скарбниці чувства” — за “чисте” і “віще” серце. Бо жінки — “пророчиці любови”, що “нову нам жизнь віщують” “в розкішних... раях-хуторах”.

Отже з усього сказаного зробимо висновок: П. Куліш вважає, що “серце” людини має можливість глибше пізнати світ; розум же, “зовнішнє” у ній складає надбудову, цивілізацію. Гармонія Майбутнього має вирости з “серця”. Думки Куліша виростили на ґрунті традиції української філософії і багато в чому суголосні ідеям Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича, М. Костомарова.

П. Куліш жив свідомістю “чудесного шляху”, що є єдино можливий для “воскресення” України. Він свідомий власного покликання, бо “відчував Господню руку, простерту над ним”. У листі до Милорадовичівни від 18.02.1857 поет запише: “Що, коли мої великі муки сердечні, мої помисли нікому не висповідані, оберне дух Господень на велике, негибнуще для потомства діло?”.

Суми

¹ Див.: Гріченко Б. Перед широким світом. — К., 1907. — С. 155; Євшан М. Боротьба генерацій і українська література // Українська хата. — 1911. — Кн. 1. — С. 33.

² Див. дет.: Єфремов С. Без синтезу // С. Єфремов. Літературно-критичні статті. — К., 1993. — С. 233.

³ Петров В. Куліш в 50-і роки. — К., 1929. — С. 10.

⁴ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992. — С. 156.

⁵ Маланюк Є. В Кулішеву річницю // Є. Маланюк. Земна мадонна. — Братислава, 1991. — С. 310—311.

⁶ Чижевський Д. Нариси... — С. 156.

⁷ Там же.

⁸ Із листа П. Куліша до дружини Г. Барвінок від 12.І.1857.

⁹ Чижевський Д. Нариси... — С. 161.

¹⁰ Петров В. Хуторянство і Європа. Хроніка 2000. — 1992. — № 2. — С. 74.

¹¹ Там же. — С. 75.

Михайло Чернописький

“ЧЕРЕМОШ” НА БАТЬКІВЩИНІ ОСКАРА КОЛЬБЕРГА

Від 30-го травня до 2-го червня ц. р. у польському місті Пшисуха відбувалися традиційні щорічні 38-і урочистості, присвячені видатному фольклористові, етнографу і композиторові Оскарові Кольбергу. У цьому містечку Мазовії (Мазовша), нині повітовому центрі Радомського воєводства, 22 лютого 1814 р. народився корифей польської народознавчої науки